

UNIVERSITY OF HELSINKI

<https://helda.helsinki.fi>

Helda

Uskonottomuuden (ja ateisminkin) normalisoituminen Suomessa

Taira, Teemu

2024

Taira, T 2024, Uskonottomuuden (ja ateisminkin) normalisoituminen Suomessa. julkaisussa H Hurskainen & M Takala-Roszczenko (toim), Havaintoja uskontojen kentällä : Juhlakirja Teuvo Laitilan täyttäessä 70 vuotta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia , Nro 245, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, Sivut 220-237.

<http://hdl.handle.net/10138/593217>

---

unspecified

acceptedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Taira, Teemu 2024. Uskonottomuuden (ja ateisminkin) normalisoituminen Suomessa. Heta Hurskainen & Maria Takalo-Roszczenko (toim.), *Havaintoja uskontojen kentällä*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 220–237.

Teemu Taira

Johdanto

Fennofiili ja valistusfilosofi Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) piti Ranskan vallankumousta varoittavana esimerkkinä ateismin haitallisuudesta valtion organisoitumistavalle. Hänen näkemyksensä ulottui myös yhteiskuntaan laajemmin. Ateismi ei edistänyt yhteiskuntarauhaa uskonnon tavoin.¹ Näistä 1700-luvun eliitille tyypillisistä näkemyksistä on tultu ajassa eteenpäin, mutta voi kysyä, onko suhtautuminen ateismiin tai uskonottomuuteen merkittävästi muuttunut. Tässä luvussa käsittelen asiaa nykyajan kontekstissa. Keskityn tarkastelemaan, onko uskonottomuus (ja ateismi) normalisoitunut suomalaisessa yhteiskunnassa.²

Normalisoitumisella tarkoitan tilannetta, jossa uskonottomaksi tai ateistiksi identifioituminen ei ole enää kielteisellä tavalla poikkeava identifikaatio. Keskityn erityisesti – mutta en pelkästään – identifikaatioon, koska se tulee tyypillisesti ”viimeisenä”, uskomusten, osallistumisaktiivisuuden ja yksityisen uskonnonharjoituksen jo heikennyttyä. Normalisoituminen ei vaadi välttämättä enemmistöä. Määrällisesti katsomuksen normalisoitumiseen vaaditaan arvioni mukaan korkeintaan kolmasosa, toisinaan siihen voi riittää parikymmentä prosenttia väestöstä. Toisinaan kyse ei ole määrällisestä kasvusta laisinkaan, vaan asenneilmapiirin aktiivisesta muokkaamisesta ja yhteiskunnallisesta näkyvyydestä, kuten homoseksuaalisuuden hyväksyttävyyden yleistymisen kohdalla. On myös mahdollista ajatella tilanne, jossa mahdollinen enemmistön kanta ei ole normalisoitunut.³ Määrällisen ja kulttuurisen normalisoitumisen välillä ei siten ole automaattista ja välttämätöntä yhteyttä, mutta silti määrällinen ulottuvuus on tärkeä osa kulttuurisen normalisoitumisen tarkastelua ja esitän, että suomalaisen uskonottomuuden kontekstissa

---

¹ Takalo 2015, 50.

² Vain osassa tämän artikkelin perustana olevissa kyselyissä puhutaan ”uskonottomuudesta”. Osassa puhutaan ”ei-uskonnollisuudesta” ja osassa käytetään liukuvaa asteikkoa sen suhteen, kuinka uskonnollinen tai uskonnoton vastaaja katsoo olevansa. Tässä ”uskonnoton” kattaa nämä kaikki. Ratkaisu on ongelmallinen sikäli, että kysymysten termivalinnat vaikuttavat vastauksiin, mutta olen pitänyt tämän mielessä tehdessäni kokonaistulkintaa. Pysin myös mahdollisuuksien mukaan täsmentämään, mitä termiä tai kysymysmuotoa kulloinkin on käytetty.

³ Kuten toinen vertaisarvioija esitti, esimerkiksi Neuvostoliitossa jumalausko saattoi olla enemmistön kanta, mutta se ei ollut normalisoitunut, koska ateismi oli virallinen linja. Se tosin on erityistapaus, joka selittyy kommunistisella järjestelmällä. Myöskään merkittävä määrällinen vähemmistön kasvu ei välttämättä tarkoita normalisoitumista: Yhdysvalloissa ateismiin suhtaudutaan määrällisestä kasvusta huolimatta edelleen hyvin kielteisesti erityisesti siksi, että se yhdistetään moraalittomuuteen ja poikkeaviin arvoihin, ks. Edgell & al. 2016.

määrällinen kasvu korreloi uskonottomuuden normalisoitumisen kanssa, koska uskonottomuutta sinänsä ei pidetä uhkana.

Normalisoitunut identifikaatio ei enää herätä suuria tunteita; siihen voidaan suhtautua olan kohautuksella. Määrällisen kasvun myötä ihmiset eivät myöskään enää tee olettamuksia toisen katsomuksellisesta kannasta. Satunnainen tuttava voi olla yhtä hyvin luterilainen kristitty kuin uskonottomana itseään pitävä henkilö. Ei pidä kuitenkaan olettaa, että uskonnoton ja ateisti olisivat samalla tavalla normalisoituneita, sillä kansainväliset kyselytulokset osoittavat, että niiden erottelu on tärkeää. Analysoidessaan yhdysvaltalaisia aineistoja *Ryan Burge* painottaa, miten ateistien ja uskonottomien profiilit ovat hyvin erilaisia, kun uskonottomilla tarkoitetaan niitä, jotka kyselyissä kertovat, ettei heillä ole uskonnollista affiliaatiota. He ajattelevat, toimivat ja äänestävät hyvin eri tavoin.⁴ Kuitenkin Suomessa erot ovat maltillisia. Ateisteiksi ja uskonottomiksi identifioituvien välillä on lähinnä nyanssieroja, ateistien ollessa hieman poikkeavampia koko väestöön suhteutettuna.⁵ Ateistit ovat ikään kuin vielä vähemmän uskonnollinen versio uskonottomasta. Suomessa uskonottomaksi identifioituva on tavanomaisten mittareiden valossa huomattavasti selvemmin uskonnoton kuin Yhdysvaltojen ”none” (eli hän joka vastaa uskontoa koskevaan kysymykseen ”no religion”). Nyanssierot näkyvät myös järjestötasolla: Vapaa-ajattelijoissa ateisti on suosituin katsomuksellinen identifikaatio, Humanistiliitossa uskonnoton.⁶ Näin on siitakin huolimatta, että yli vuosikymmenen ajan Vapaa-ajattelijatkin ovat ”brändänneet” julkisuudessa itseään ”uskonottomien” etujärjestöksi ja välttäneet ”ateismin” nimikettä.

Yleisen uskonottomuuden kuvauksen lisäksi tarkastelen tässä erityisesti sukupolvien ja ikäryhmien eroja, sillä niiden avulla voidaan argumentoida normalisoitumisen etenemisestä Suomessa. Hyödynnän tarkastelussa Suomea koskevia kyselyaineistoja. Näihin kuuluvat niin aikaisemmin tarkastelemani Gallup Ecclesiastica 2015 (GE) kuin tuoreemmat European Values Study 2017 (EVS) ja International Social Survey Programme 2018 (ISSP). Viittaan lyhyesti myös varhaisempiin kyselyihin, kuten World Values Study 1996 (WVS) ja ISSP 2008, kun pyrin osoittamaan ajallista muutosta eriaikaisilla aineistoilla enkä vain sukupolvia ja ikäryhmiä koskevilla jaotteluilla. En kuitenkaan tee tässä määrällistä tutkimusta, enkä hyödynnä erityisiä määrällisiä tutkimusmenetelmiä, vaan pitäydyn aineistojen suorissa jakaumissa.⁷ On myös huomattava, että kun

---

⁴ Burge 2021, 32.

⁵ Tämän voi todentaa esimerkiksi Gallup Ecclesiastica 2015 -aineistosta. Yksityiskohtainen vertailu tehtiin artikkelia Taira, Ketola & Sohlberg 2023 varten, mutta lopulliseen artikkeliin se ei mahtunut.

⁶ Kontala 2016, 116.

⁷ Hyödynnän kuitenkin aikaisempaa tutkimusta, erit. Taira, Ketola & Sohlberg 2023, joka käsittelee GE 2015 ja 2011 aineistoja määrällisin menetelmin (moniluokitteluanalyysi).

jaottelen vastaajia sukupolviin ja ikäryhmiin, yksittäisiä ryhmiä edustavien määrä pienenee muutamaan sataan kyselyissä, joissa koko otos on hieman yli tuhat vastaajaa (EVS ja ISSP). Muutoksen kuvauksen jälkeen pohdin, millaiset tekijät voisivat selittää erityisesti nuorten aikuisten muuttuneen tilanteen.

Uskonnottomuus Suomessa

Vuonna 2022 uskontokuntiin kuulumattomia oli virallisen tilaston mukaan 32 prosenttia suomalaisista. Näistä osa uskoo Jumalaan ja osa pitää itseään uskonnollisena. Uskontoa ja uskonnottomuutta käsittelevien kyselyjen mukaan hieman yli 30 prosenttia suomalaisista uskoo Jumalan olemassaoloon ja lisäksi 35 prosenttia jonkinlaisen hengen tai elämänvoiman olemassaoloon. Vähintään neljäsosa ja korkeintaan noin 45 prosenttia suomalaisista identifioi itsensä uskonnottomiksi. Uskonnollisia on 33–52 prosenttia. Hajonta selittyy kysymyksen muodolla ja tarjotuilla vastausvaihtoehdoilla. Suurin osa uskonnottomiksi identifioituvista ei osallistu säännöllisesti uskonnonharjoitukseen eikä heistä useimmilla ole uskonnollisia uskomuksia. Osa kuuluu kirkkoon. Pieni osa meditoi, harjoittaa joogaa tai osoittaa kiinnostusta niin sanotun uushenkisyyden harjoittamiseen.⁸

Uskonnottomat ovat todennäköisemmin miehiä kuin naisia, mutta nuorimmilla sukupolvilla sukupuoliero on kaventunut. Uskonnottomuus on huomattavasti yleisempää kaupungeissa kuin maaseudulla. Suomessa tulotason ja koulutuksen merkitys uskonnottomuuden ennustajana on pieni. Uskonnottomat ovat arvoiltaan liberaalimpia kuin muu väestö. Poliittisesti he sijoittavat itsensä muuta väestöä todennäköisemmin vasemmalle.⁹

Normalisoituminen ei ole samanlaista kaikkialla Suomessa. Aihetta perusteellisimmin käsittelevä tutkimusartikkeli, jossa olen yksi kolmesta kirjoittajasta, osoittaa, että normalisoituminen on alueellista ja sukupolvittain vaihtelevaa: Helsingin, pääkaupunkiseudun ja suurempien kaupunkien nuoret aikuiset ovat sitä väestönosaa, jonka parissa normalisoituminen on selkeintä.¹⁰

Sukupolvierot uskonnottomuuden yleisyydessä

---

⁸ Prosenttiluvut – lukuun ottamatta virallista tilastolukua uskonnollisiin yhdyskuntiin kuulumattomista – on syntetisoitu seuraavista kyselyistä: Gallup Ecclesiastica (GE) 2015 ja 2019, European Values Study (EVS) 2017, International Social Survey Programme (ISSP) 2018.

⁹ Taira 2014, 252–254; Taira, Ketola & Sohlberg 2023; Ks. myös GE 2015; EVS 2017; ISSP 2018.

¹⁰ Taira, Ketola & Sohlberg 2023.

Uskonottomuuden normalisoitumisen kannalta kaikkein merkittävin sosiodemografinen seikka koskee sukupolvieroja.¹¹ Suomalaiset uskonnottomat aikuiset ovat nuorempia kuin muu väestö. 1980- ja 1990-luvulla syntyneistä ”nuorista aikuisista” peräti 73 prosenttia katsoo olevansa ei-uskonnollisia tai ateisteja, kun vastaava prosenttiluku 1940–1950- ja 1960-luvuilla syntyneillä ”iäkkäillä” on 36.¹² Lähes kolmasosa (28 %) nuorista aikuisista vastaa, ettei usko minkäänlaisen Hengen, Jumalan tai elämänvoiman olemassaoloon. Iäkkäämmistä näin ajattelee vain 13 prosenttia. Iäkkäämmistä noin puolet pitää Jumalaa tärkeänä; nuorista 80 prosenttia katsoo, ettei Jumala ole tärkeä.¹³

Rakennan ISSP-kyselyn uskonnollista identifioitumista koskevasta kysymyksestä kaksi kategoriaa, ”uskonnollinen” ja ”uskonnoton”. ”Uskonnollinen” kattaa erittäin, hyvin ja jokseenkin uskonnolliset ja ”uskonnoton” sisältää vastaavat ei-uskonnollisissa vaihtoehdoissa. Kun muut vaihtoehdot (”en ole uskonnollinen enkä ei-uskonnollinen” ja ”en osaa sanoa”) jätetään pois, käy ilmi, että neljä viidestä nuoresta mieltää itsensä uskonnottomaksi ja yksi viidestä uskonnolliseksi.¹⁴ Kun iäkkäistä uskonnottoman identiteetin kokee sopivaksi vain noin kaksi viidesosaa, ero on merkittävä. (Taulukko 1.) Nuorilla uskonnoton on huomattavasti luontevampi vaihtoehto kuin uskonnollinen ja uskonnoton kanta on nuorilla enemmistöasemassa. Nuorilla aikuisilla miehillä suosituin vastaus oli ”erittäin ei-uskonnollinen” ja toiseksi suosituin ”hyvin ei-uskonnollinen”. Nuorilla naisilla suosituin oli ”hyvin ei-uskonnollinen”, toisena ”jokseenkin uskonnollinen” ja lähes samansuuruisena ”erittäin ei-uskonnollinen”. Kun kaikki vaihtoehdot lasketaan, niin nuorista miehistä 62 prosenttia katsoi olevansa uskonnottomia ja 23 prosenttia uskonnollisia. Nuorilla naisilla vastaavat prosenttiluvut olivat 55 ja 28.¹⁵ Uskonottomuus on tämän kysymyksen mukaan täysin normalisoitunut nuorilla ja tullut jopa hallitsevaksi kannaksi, joskaan ei pidä ajatella, että vastaajat ajattelisivat päivittäin, satunnaisten kyselyjen ulkopuolella olevansa uskonnottomia tai ei-uskonnollisia. Kyse on pikemminkin latentista identifikaatiosta, joka voidaan ottaa käyttöön tarpeen

---

¹¹ Taira, Ketola & Sohlberg 2023. Sukupolvierot ovat erityisen tärkeitä, kun huomioidaan uskontososiologiassa yleisesti hyväksytty ajatus uskonnottomuutta kuvaavasta sukupolvivaikutuksesta: modernien vertailukelpoisten tilastojen ajalta jokainen uusi sukupolvi on osoittautunut monissa ”länsimaissa” edellistä vähemmän uskonnolliseksi kaikilla vakiintuneilla mittareilla. Lisäksi tiedetään, että väestön uskonnollisuus ei muutu radikaalisti siitä, mitä se on parikymppisenä nuorena aikuisena. Sukupolvivaikutuksesta esim. Voas & Crockett 2005; Voas & Doebler 2011.

¹² EVS 2017. Ks. myös taulukko 2.

¹³ EVS 2017.

¹⁴ Ratkaisu, jossa aineisto ikään kuin pakotetaan joko uskonnolliseksi tai uskonnottomaksi tarkoittaa, ettei prosenttijakauma vastaa täysin vastaajia kokonaisuutena, mutta se mahdollistaa tehokkaasti kahden kategorian keskinäisen vertailun sekä eri ikäryhmien vertailun.

¹⁵ ISSP 2018.

tullen. Se ei ole vahva kanta välttämättä edes niille, jotka vastasivat myönteisesti kutsuun osallistua uskonnottomien haastatteluun.¹⁶

Taulukko 1. ”Iäkkäiden” ja ”nuorten aikuisten” identifikaatio joko uskonnolliseksi tai uskonnottomaksi (ISSP 2018).

	uskonnollinen	uskonnoton
Iäkkäät (s. 1940–1960-luvuilla)	58%	42%
Nuoret aikuiset (s. 1980–1990-luvuilla)	21%	79%

Sukupolvierojen lisäksi toinen tapa tarkastella muutosta on kahden tai useamman ajankohdan vertailu. Asetelma ei muutu: nykyiset nuoret aikuiset ovat selvästi vähemmän uskonnollisia kuin nuoret esimerkiksi 1990-luvun puolivälissä tai 2010-luvun alussa. Uskonnollisten nuorten määrä on laskenut 20 prosenttiyksikköä. Kyllä tai ei -vastauksissa jumalausko puuttuu 60 prosentilla nuorista vuonna 2018 ja 20 prosentilla vuonna 1996. Lisäksi Jumalasta on tullut vähemmän tärkeä nykypäivän nuorille aikuisille (ei tärkeä: 51 % 1996; 80 % 2018).¹⁷ Nuorisobarometrien liukuvan identifikaatiokysymyksen mukaan uskonnottomuuteen painottuvia on 57 prosenttia ja uskonnollisuuteen 22 prosenttia vuonna 2018, kun vuonna 2010 molempia oli noin kolmannes.¹⁸

Karkeasti sanoen, 1970-luvulla syntyneet ovat normalisoitumisen käännekohta. Siinä missä 1940–1960-luvuilla syntyneillä uskonnollinen identifikaatio on vielä hallitseva, 70-lukulaisilla puntit ovat melko tasoissa, kyselystä ja kysymyksestä riippuen. Sen sijaan myöhemmin syntyneillä uskonnottomuudesta on tullut uusi normaali, toki selkeämmin pääkaupunkiseudulla kuin maakunnissa.

Paljon puhuttu uushenkisyys joko kasvaa tai laskee nuorten aikuisten parissa, mittarista riippuen. Esimerkiksi Gallup Ecclesiastica 2019 osoittaa kasvua.¹⁹ Sen sijaan ISSP 2018 ja EVS 2017 -kyselyt eivät tarjoa vahvaa tukea kehitykselle: osassa kysymyksistä kasvua näkyy, erityisesti

¹⁶ Parkkinen 2019; Parkkinen & Taira 2023.

¹⁷ WVS 1996; ISSP 2008; ISSP 2018.

¹⁸ Kiilakoski 2023, 117.

¹⁹ Sohlberg 2022.

nuorten aikuisten parissa, osassa ei, ja osassa kysymyksistä nuorten aikuisten ”uushenkisyysuskomukset” ovat heikentyneet verrattaessa ISSP 2008 -kyselyyn. Joka tapauksessa määrällisin mittarein tarkastellun kokonaiskuvan kannalta kyse ei ole siitä, että uushenkisyys olisi ”hurjassa nosteessa”.²⁰ Kyse on kulttuurisesti kiinnostavasta ja tutkimuksellisesti tärkeästä ilmiöstä, mutta määrällisesti hyvin pienestä trendistä.²¹

Ateismi uskonnottomuutta ongelmallisempi

Ateismin kohdalla vastaus kysymykseen normalisoitumisesta ei ole aivan yhtä yksiselitteinen. On huomattava, että muutamien vuosikymmenien kyselytutkimuksia tarkastelemalla selviää, että Suomessa ateismi on perinteisesti ollut hyvin epäsuosittu identifikaatio. Suomi on keikkunut sinnikkäästi kolmen prosentin paikkeilla, kun normaaleissa verrokkimaissa, kuten Pohjoismaissa ja Pohjois-Euroopan protestanttisissa maissa prosenttiluvut ovat olleet pitkään jossain hieman alle kymmenestä yli kahteenkymmeneen prosenttiin. Suomi onkin ollut samassa kastissa Itä-Euroopan entisten kommunistivaltioiden ja Latinalaisen Amerikan katolisten maiden kanssa.²²

Viime vuodet ovat kuitenkin muuttaneet tilannetta. Iäkkäämpienkin sukupolvien kohdalla olemme viidessä prosentissa ja nuorissa aikuisissa kuudessatoista. On huomattava, että kysymyksen muoto ja vaihtoehdot ovat pysyneet samoina. Valittavana on joku näistä: uskonnollinen, uskonnoton ja vakaumuksellinen ateisti (taulukko 2).²³

Taulukko 2. ”Iäkkäiden” ja ”nuorten aikuisten” identifikaatio uskonnolliseksi, ei-uskonnolliseksi ja vakaumukselliseksi ateistiksi (EVS 2017).

---

²⁰ Mihin uskot – Thor, Jeesus, Brahman vai enkelit? 2019.

²¹ Samaan näkemykseen ovat päätyneet esim. Pollack & Pickel 2007, 603; Bruce 2017; Hjelm 2022; Kasselstrand 2022; Wilkins-Laflamme 2023. Ihmisten identifioituminen henkiseksi on verrattain tavallista, mutta se ei mittaa ns. uushenkisyyttä, koska kyselyissä henkisyttä ei ole määritelty. On selvää, että monille henkisyys viittaa syvälliseen pohdintaan, lukeneisuuteen tai oman edun tavoittelun kiistämiseen eikä siihen, mistä uskontososiologit puhuvat uushenkisyytenä. Ks. Parkkinen 2019.

²² Taira 2014, 251.

²³ Kysymys toimii erityisen hyvin vertailtaessa ajallista muutosta tai sosiaalisiin muuttujiin liittyvää vaihtelua. Sen sijaan kysymysmuodossa on haasteita, jos pyritään välittämään tietoa ”uskonnottomuuden” laajuudesta. Vaihtoehto ”ei-uskonnollinen” on suosittumpi kuin ”uskonnoton”, oletettavasti siksi, että jälkimmäinen on vahvempi kanta (vrt. esim. Gallup Ecclesiastica, jossa ”uskonnoton” on yksi valittavissa oleva identifikaatio). Lisäksi näillä vaihtoehdoilla uskonnottomuus vaikuttaa paljon suosittumalta kuin esimerkiksi Gallup Ecclesiasticassa, jossa kysytään useista vaihtoehdoista erikseen. Kolmen vaihtoehdon identifikaatiokysymyksessä ateistien määrää vähentää sanan ”vakaumuksellinen” lisääminen.

	uskonnollinen	ei-uskonnollinen	vakaumuksellinen ateisti
Iäkkäät	64%	31%	5%
Nuoret aikuiset	27%	57%	16%

Asetelmaa kannattaa tarkastella vielä sukupuolen mukaan. Näin huomataan, että nuoret naiset ovat massoittain hylänneet uskonnollisen identifikaation, mutta ateistinen identifikaatio on (edelleen) suosituin nuorten miesten parissa (taulukko 3).

Taulukko 3. ”Iäkkäiden” ja ”nuorten aikuisten” identifikaatio sukupuolen mukaan (EVS 2017).

	uskonnollinen	ei-uskonnollinen	vakaumuksellinen ateisti
Nuoret miehet	28%	52%	20%
Nuoret naiset	26%	62%	12%
Iäkkäät miehet	53%	38%	9%
Iäkkäät naiset	71%	26%	3%

Samansuuntaisesta kehityskulusta kertoo se, että suhtautuminen ateismiin on muuttunut vähän kerrallaan myönteisemmäksi. Vuonna 2008 22 prosenttia suhtautui kielteisesti ateismiin, vuonna 2018 15 prosenttia. Suhtautumisessakin näkyy sukupolviero: vuonna 2018 iäkkäämmistä 28 prosenttia suhtautui ateisteihin kielteisesti, nuorista vain 8 prosenttia.²⁴

Vaikka ateismiin suhtaudutaan myös kielteisesti, on merkittävää, että nuorten aikuisten parissa tällaista suhtautumista ei käytännössä enää ole. Jos ja kun tulevaisuus on nuorten, voidaan ennustaa ateisminkin normalisoituvan vähitellen. Silti kokonaisuudessaan suomalaiset suhtautuvat varauksellisesti kampanjoivaan ateismiin, kuten Vapaa-ajattelijoihin. Suomalaiset ottaisivat asuinalueelleen mieluummin juutalaisen synagogan, helluntaiseurakunnan salin tai pelastusarmeijan

²⁴ ISSP 2008; ISSP 2018.

toimitilan kuin vapaa-ajattelijoiden toimitilan.²⁵ Vuonna 2015 peräti 41 prosenttia suhtautui kielteisesti paitaan, jossa lukee ”Jumalaa ei ole olemassa”, kun taas suhtautuminen juutalaisten kipaan, katolisen nunnan huiviin, kristilliseen kaulariipukseen ja sikhien turbaaniin oli merkittävästi myönteisempää. Hijabiin (musliminaisten hiukset peittävään huiviin) suhtauduttiin hieman ”ateistista” paitaa myönteisemmin ja suhtautuminen burkaan (musliminaisten koko vartalon ja myös silmät peittävään vaatteeseen) oli kielteisempää (72 %). Tässäkin nuoret aikuiset olivat muuta väestöä myönteisempiä suhteessa ateismiin: vuonna 1980 ja myöhemmin syntyneiden parissa kielteisyys paitaan suhtautumisessa laskee 27 prosenttiin, kun ennen 1970-lukua syntyneistä kielteisesti suhtautuu 49 prosenttia.²⁶

On myös esimerkkejä nuorista uskonottomista aikuisista, jotka pitävät ateismia epäsovivana identifikaationa. Heille ateisti viittaa liiaksi uskonnonvastaisuuteen ja mahdollisesti provosoivaan tai ”ärsyttävään” henkilöön, kun taas uskonnoton mielletään neutraalimmaksi termiksi, jota määrittää etäisyys uskontoa koskeviin kysymyksiin.²⁷

Selitysmalleja normalisoitumiselle

On olemassa erilaisia toisiaan tukevia normalisoitumista selittäviä tekijöitä, joita luonnehdin tässä lyhyesti ja varsin luonnosmaisesti tarjoamalla lähinnä suuntaviittoja kattavampaan käsittelyyn. Osa näistä on yleisiä moderneihin yhteiskuntiin liittyviä selityksiä maallistumisen ja normalisoitumisen mekanismeista ja osa historiallis-kontekstuaalisia.²⁸ Esimerkiksi Suomen kontekstissa tämä tarkoittaa, että pohditaan yleisiä tekijöitä unohtamatta, millainen kansallinen historia on ”suodattamassa” ja ohjaamassa – nopeuttamassa, hidastamassa, toisaalle suuntaamassa – yleisiä selitysmalleja.

Yleisesti eksistentiaalisen turvallisuuden kasvu, jota vauraus ja sosiaaliset turvaverkot edistävät, on uskonottomuutta voimistava seikka yhteiskuntien tasolla.²⁹ Samoin yleiset modernisaatioon kuuluvat tekijät, kuten tiiviiden yhteisöjen mureneminen ja elämismaailmojen

---

²⁵ Ketola & al. 2016, 82; Sohlberg 2023, 6.

²⁶ Gallup Ecclesiastica 2015. Tuoremmassa kyselyssä suhtautuminen paitaan, jossa lukee ”Jumalaa tuskin on olemassa” suhtautui kielteisesti pienempi osuus, 29 prosenttia (Komulainen 2023, 8). Edelleen kuitenkin yllä mainittuihin vaihtoehtoihin suhtauduttiin vähemmän kielteisesti, paitsi burkaan, johon suhtauduttiin edelleen kielteisimmin. Käytän tässä ensisijaisesti vanhempaa aineistoa, koska siihen minulla on ollut pääsy ja koska Komulaisen raportti ei kerro tarkasti eri sukupolvista.

²⁷ Parkkinen & Taira 2023, 234–237.

²⁸ Martin 2005.

²⁹ Norris & Inglehart 2004; Inglehart 2021.

monimuotoistuminen, ovat heikentäneet uskontoinstituutioiden otetta ihmisistä.³⁰ En mene tässä näitä koskevien teorioiden yksityiskohtiin, vaan pyrin lisäämään muutamia huomioita, jotka koskevat erityisesti suomalaisia nuoria aikuisia. Ne auttavat hahmottamaan, miksi uskonnottomuus ja ateismikin ovat joko normalisoituneet tai normalisoitumassa erityisesti nuorten aikuisten parissa. Ensinnäkin millenniaalit muodostavat ensimmäisen sukupolven, joka on kasvanut internetin aikana. Vaikka vanhemmatkin sukupolvet käyttävät uutta teknologiaa sujuvasti, millenniaalit ja sitä nuoremmat sukupolvet ovat oppineet tutustumaan ympäröivään maailmaan ja hankkimaan tietoa siitä netin välityksellä niin, että vanhemmat sukupolvet eivät toimi ”portinvartijoina” aivan yhtä selvästi kuin aikaisemmin.³¹ Tutkimuskirjallisuudessa on pohdittu verkkoympäristön vaikutusta uskonnollisuuteen, ja vaikka metodologisesti verkon vaikutuksen tutkiminen on hankalaa, vaaka on toistaiseksi kallistunut uskonnottomuuden suuntaan. Toisin sanoen, vaikka netti tarjoaa huikeita mahdollisuuksia uusien uskonnollisten auktoriteettien ja yhteisöjen muodostumiseen, verkkoympäristö tukee ylipäättään yksittäisiä katsomuksia kyseenalaistavaa asennetta. Sen keino tarjota vertaistukea epäileville ajatuksille on ylivoimainen kaikkeen siihen verrattuna, mitä meillä oli ennen nettiä.³²

Toiseksi nuoret aikuiset, erityisesti pääkaupunkiseudulla, ovat kasvaneet katsomuksellisen monimuotoisuuden aikana. Diversiteettiä on ollut ennenkin, mutta 1990-luvun puolivälissä kiihtyi monimuotoisuutta koskeva puhe, samalla kun erityisesti ihonvärittään ja uskonnoltaan erilaisten ihmisten maahanmuutto alkoi lisääntyä.³³ Diversiteetti voi joidenkin kohdalla tarkoittaa niin sanottua ”autoritaarista refleksiä” tai ”kulttuurista takaisinvirtausta”,³⁴ vetäytymistä omaan kuoreen ja perinteisten, uskonnollistenkin arvojen ja auktoriteettien puolustamista, mutta enemmistön se saa kysymään, ovatko meidän uskonnolliset ja muut perinteet säilyttämisen arvoisia.³⁵ On muodostunut tilanne, jossa kaikki perinteet ovat joutuneet perusteltavuuden tilaan, kuten sosiologi *Anthony Giddens* aikanaan luonnehti jälkitraditionaaliseksi kutsumaansa nyky-yhteiskuntaa.³⁶ Tällöin mikään perinne, uskonnollinen tai muu, ei voi enää välttyä joutumasta kyseenalaistetuksi yhteiskunnallisessa keskustelussa. Uskontososiologiassa monimuotoisuuden uskontoja heikentävän vaikutuksen tunnetuin muotoilija on Peter Berger, jonka mukaan monimuotoisuuden kasvaessa

---

³⁰ Bruce 2011.

³¹ Paju 2021, 197; Kiilakoski 2023, 125.

³² Fisher-Nielsen 2012; Pasquale & Kosmin 2013; McClure 2020; Taira 2021; Taira 2022.

³³ Martikainen 2013; Taira 2019.

³⁴ Norris & Inglehart 2017; Norris & Inglehart 2019.

³⁵ Woodhead 2012, 6.

³⁶ Giddens 1995.

uskonnot menettävät yksinoikeuden totuuteen ja samalla muodostuu uusia toistensa kanssa kilpailevia ”uskottavuusrakenteita”.³⁷

Kolmas kehityskulku on liberalisoituminen. Historiallisesti suunta on kulkenut arvoliberaalimpaan suuntaan, jossa yksilön vapaus ja oikeudet ovat korostetusti esillä.³⁸ Yleinen liberalisoituminen on ollut omiaan heikentämään uskontojen normeja, jotka ovat rakentuneet historiallisesti suuren lapsiluvun mahdollistavalle ajattelulle, esimerkiksi perhearvoille, tarkoille sukupuolirooleille ja heteronormatiivisuudelle.³⁹ Nykyinen suunta moderneissa yhteiskunnissa on pieni lapsiluku, joka korreloi seuraavien tekijöiden kanssa: perheen muuttuminen zombiekategoriaksi (kuten *Ulrich Beck* asian ilmaisi),⁴⁰ sukupuoliroolien ja erityisesti naisten roolien moninaistuminen sekä myönteisempi suhtautuminen seksuaalivähemmistöihin. Muutos näkyy erityisen hyvin Pohjoismaissa. Kaikki tämä on suosinut uskonnottomuutta perinteisen uskonnollisuuden kustannuksella.

Erityisesti nuorten aikuisten parissa on saavutettu se, mitä *Ronald Inglehart* on kutsunut nimellä ”tipping point”, käännekohta tai taitepiste, jossa mukautumispainetta alkaa suosia liberaalia eikä konservatiivista kantaa.⁴¹ Esimerkiksi suhtautuminen homoseksuaaleihin on saavuttanut monin paikoin käännekohdan, jossa aikaisemmin pienen vähemmistön myönteisestä suhtautumisesta on tullut nopeasti suosiota saavuttanut kanta. Perinteisille arvoille rakentuneille uskonnoille tämä on ollut huono kehityskulku. Mukautumispainetta menee nuoremmilla sukupolvilla nyt uskonnottomuuden suuntaan eli jos kantaansa päättämättömät kallistuvat oletetusti toivotumman ratkaisun suuntaan, he valitsevat entistä todennäköisemmin uskonnottoman kuin uskonnollisen kannan. Lisäksi on esitetty, että nuoret sukupolvet sietävät huonosti kompromisseja eettisissä kysymyksissä, jolloin kirkon kaltaiset kompromissihakuiset tai liberaalien ja konservatiivien näkemyksiä sulauttavat instituutiot kohtaavat kritiikkiä.⁴² Käännekohta ja sitä kautta mukautumispainetta suunnan vaihtumista havainnollistaa osuvasti toimittaja Laura Frimanin kolumni tulevista kirkkohäistä. Siinä hän kertoo hänen ja puolisonsa kasvaneen suvuissa, joiden kristillisyyttä on ollut ”liberaalia, edistyksellistä, sivistynyttä ja tiedeystävällistä”. Kuitenkin hänen omassa ystäväpiirissään, omassa ”kuplassaan” kirkkohäitä joutuu perustelemaan, jopa ”häpeämään”. Hänen kuplassaan

kaikki uskonnollisuuteen liippaava on harvinaista, melkein paheksuttavaa, eikä missään nimessä omannäköistä. [--] Jotain kristinuskon asemasta kuplassani kertoo kuitenkin se häpeä, jota olen viime

---

³⁷ Berger 1967, 127–153.

³⁸ Woodhead 2016; Woodhead 2017.

³⁹ Inglehart 2021.

⁴⁰ Beck & Beck-Gernsheim 2002, 202–213; Beck 2004, 1–52.

⁴¹ Inglehart 2018; Inglehart 2021. Suomen kontekstissa Salomäki & al. 2020, 16, 41–44, 251–255.

⁴² Kiilakoski 2023, 127.

viikot kantanut mukana. Olen toittanut kaikille pahoitellen etukäteen, että liittomme siunataan juhlistamme, mutta hei, pappi on tuttu, ihana ja arvoiltaan ongelmaton.⁴³

Liberalisoitumisen sukupolvierot näkyvät myös kyselyaineistoissa. Nuorisobarometriin mukaan nuoret katsovat olevansa pikemminkin arvoliberaaleja kuin arvokonservatiiveja – liberaaleiksi itsensä luokittelee 45 prosenttia ja konservatiiviksi 10 prosenttia vastaajista – ja nuorisobarometriin mittauksissa arvoliberaalien osuus on kasvanut.⁴⁴

Liberalisoitumisen syvempi analyysi kaipaisi myös kriittistä tulkintaa siitä, miten yksilön vastuuttaminen läpäisee koulutuksen, työelämän ja vapaa-ajankin siten, että systeemiset yhteiskunnalliset ongelmat nähdään entistä enemmän yksilöiden ongelmina, joihin yksilöiden on löydettävä ratkaisunsa itse (tai kenties jonkin välikäden kautta, on se sitten itseapu-kirjallisuus, terapia tai muu vastaava). Tällaiset sosiologiset aikalaisanalyysit, joiden kirkkaimpina visionääreinä toimivat 1990-luvulla ja vielä 2000-luvun alkupuolella *Ulrich Beck* ja *Zygmunt Bauman*, muistuttavat, ettei liberalisoitumisessa ja yksilöllistymisessä ole kyse yksinomaan emansipoitumisesta entisistä kahleista auvoiseen vapauden tilaan.⁴⁵ Yhtä kaikki, kehityskulun seurauksena perinteinen uskonnollisuus on heikentynyt ja uskonnottomuus normalisoitunut.

Neljäs seikka liittyy Neuvostoliittoon, yli kolme vuosikymmentä sitten hajonneeseen valtioon. Sitä pidettiin Suomen uhkana ja sen uskontosuhdetta määrittä valtiojohtoinen ateismi ja uskonnonvastainen propaganda.⁴⁶ Neuvostoliiton uskontosuhde heijastui myös Suomeen vuosikymmenien ajan. Julkaistuissa nuoruuden päiväkirjamerkinnöissään kirjailija Matti Mäkelä selvitti vuonna 1969, miten äidinkielen tunnilla oli keskusteltu ateismista. Opettaja oli Mäkelän suureksi ihmytykseksi todennut, että ”ateismi ja sosialismi ovat ikään kuin erään kauden lieveilmiö ja sanoi tuntevansa monta teologian oppilasta, jotka ovat aikoinaan olleet kovia kommunisteja”.⁴⁷ Mäkelän anekdootti on valaiseva omasta ajastaan. Opettajan tavassa rinnastaa kristinusko (”teologia”) ja kommunismi ikään kuin vaihtoehtoisiksi katsomuksiksi osoittaa, että kommunismi assosioituu ateismiin; ja kun opettaja nimittää ateismia lieveilmiöksi, se muistuttaa, miten aikansa kansankynttilöiden ajattelussa – ja yhteiskunnassa ylipäättään – suomalaisuus ja luterilaisuus löivät kättä.⁴⁸ Sama kirkon ja kansallisen identiteetin läheisriippuvaisuus on ollut erityisen konkreettisesti

---

⁴³ Friman 2023.

⁴⁴ Kiihlakoski 2023, 119–120. Viime aikoina on tosin keskusteltu nuorten miesten konservatiivisuuden yleistymisestä, joten tilanne saattaa olla muuttumassa tässä esitettyä monimutkaisemmaksi.

⁴⁵ Ks. esim. Bauman & Tester 2001, 109; Beck & Beck-Gernsheim 2002.

⁴⁶ Kääriäinen 1989; Laitila 1991; Smolkin 2018.

⁴⁷ Mäkelä 2007, 77.

⁴⁸ Tästä on keskusteltu laajasti kansalaisuskonnon käsitteen avulla. Suomessa kansalaisuskontoon on katsottu kuuluvan hyvin läheinen suhde ”kansan” itseymmärryksen ja luterilaisen kirkon välillä (ks. erityisesti Sundback 1984; keskustelusta laajemmin Kyyrö 2018, 70–74 sekä Taira, Ketola & Sohlberg 2023, 2–4). Keskustelu auttaa

esillä kriisiaikoina, esimerkiksi niin sanottujen sortokausien (1899–1905 ja 1908–1917), sisällissodan ja jatkosodan aikana sekä välittömästi jatkosotaa seuranneina ”vaaran vuosina”.⁴⁹

Suomen historiallinen sijainti Neuvostoliiton naapurina ja siihenkin liittyvä itseymmärrys luterilaisesta kansasta selittää osin, miksi suhtautuminen ateismiin ja ateisteihin on ollut Suomessa poikkeuksellisen kielteistä, mikäli vertailukohtana ovat rakenteeltaan samantyyppiset Euroopan maat.⁵⁰ Suhtautuminen on kuitenkin muuttunut myönteisemmäksi viimeisen 10–15 vuoden aikana, ja tämä muutos näkyy sukupolvissa, kuten tässä on osoitettu.

Siinä missä nykyisten nuorten aikuisten isovanhemmat tai iso-isovanhemmat hengittivät ilmapiiriä, jossa ateistinen Neuvostoliitto oli tavallisen, luterilaisen ihannesuomalaisen vihollinen numero yksi, nuorilla aikuisilla ei ole omakohtaisia muistoja koko Neuvostoliitosta, puhumattakaan sen ateistisuudesta, eivätkä edes isovanhempien muistelut tai vanhempien perimät mielikuvat jaksa kiinnostaa eikä liikuttaa. Ateismin ensisijainen assosiaatio on yhä useammin luonnontiede, Darwin ja Dawkins, yhä harvemmin Lenin, Neuvostoliitto ja 1970-luvun Teiniliitto. Kun ateismia ei pidetä kansallisena uhkana ”luterilaiselle Suomelle”, siihen on entistä helpompi suhtautua olankohautuksella. Sekin normalisoituu, mutta huomattavasti hitaammin kuin uskonottomuus. Kehityskulku on vaatinut sen, ettei käsitys tavallisesta suomalaisuudesta rakennu läheisessä suhteessa sellaiseen luterilaisuuteen, jolle ateismi merkitsee itäistä uhkaa.

Lopuksi

Uskonottomuus on normalisoitunut erityisesti nuorilla aikuisilla. Samassa ikäryhmässä myös ateismi on melko normaalia, mutta ateistiksi identifioituminen on edelleen vähemmistön valinta. Ero vanhimpiin sukupolviin on merkittävä. Tässä olen korostanut erityisesti sukupolven merkitystä, mutta jos lisättäisiin muuttujaksi vielä asuinpaikka ja vertailtaisiin pääkaupunkiseutua maaseutuun, eroista tulisi räikeä. Pääkaupunkiseudulla uskonottomuudesta alkaa tulla jo enemmän kuin normalisoitunut: siitä on tulossa erityisesti nuorten aikuisten parissa hallitseva kanta, mukautumispaineen suosiessa pikemminkin uskonnotonta kuin uskonnollista identifikaatiota. Muualla ja vanhemmissa sukupolvissa normalisoitumista ei ole tapahtunut aivan samassa mittakaavassa. Siinä mielessä normalisoituminen ei ole tasaista läpi maan ja erilaisten sosiaalisten

---

hahmottamaan, miksi ateismin normalisoituminen on ollut hidasta. Itse ajattelen, että keskustelun alaisen kansalaisuskonnon ytimessä on 1900-luvulla ollut kielteinen tai varauksellinen suhde Neuvostoliittoon, jota korostan tässä. Jotkut tutkijat, kuten Sundback, ovat tuoneet tämän esille.

⁴⁹ Tilli 2021.

⁵⁰ Ketola & al. 2011, 67, 69.

ryhmien. Tästä huolimatta – tai juuri siksi – on luontevaa ehdottaa, että uskonottomuuden normalisoituminen on suomalaista katsomuksellista maisemaa olennaisella tavalla kuvaava prosessi. En usko, että sitä voidaan mielekkäästi selittää yhdellä tekijällä. Siksi olen pyrkinyt hahmottelemaan muutamia selittäviä tekijöitä, joiden väliseen hierarkiaan en ole tässä ottanut kantaa. Uskon kuitenkin, että olen hahmotellut keskeisiä enkä marginaalisia yhteiskunnallisia tekijöitä, jotka ohjaavat uskonottomuuden (ja ateisminkin) normalisoitumista. Kenties kiinnostavimpia ovat juuri ne, jotka koskevat erityisesti Suomea ja suomalaisia nuoria aikuisia.

Lähteet

Kyselyaineistot

EVS

2017 European Values Study Group: European Values Study 2017 Suomen aineisto [sähköinen tietoaaineisto]. Versio 2.0 (2020-01-02). Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto [jakaja]. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fsd:T-FSD3213>

GE

2015 Gallup Ecclesiastica 2015. Kirkon tutkimuskeskus [sähköinen tietoaaineisto].

ISSP

2008 International Social Survey Programme (ISSP) : uskonto III : Suomen aineisto. FSD2410, versio 2.0 (2009-04-16). Blom, Raimo (Tampereen yliopisto. Sosiaalitutkimuksen laitos) & Ketola, Kimmo (Kirkon tutkimuskeskus) & Kääriäinen, Kimmo (Kirkon tutkimuskeskus) & Melin, Harri (Tampereen yliopisto. Sosiaalitutkimuksen laitos) & Niemelä, Kati (Kirkon tutkimuskeskus) & Tanskanen, Eero (Tilastokeskus.). Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto.

ISSP

2018 International Social Survey Programme (ISSP) & Melin, Harri (Tampereen yliopisto): ISSP 2018: uskonto IV: Suomen aineisto. Versio 1.0 (2019-03-27). Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fsd:T-FSD3331>

WVS

1996 World Values Survey 1996; FSD0153, Suomen aineisto, versio 2.1 (2007-08-17). Suomen Gallup & Valtioneuvoston kanslia [tekijä]. Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto [jakaja].

Internet-lähteet

Mihin uskot – Thor, Jeesus, Brahman vai enkelit? – Yle Areena. 28.3.2019.

<https://areena.yle.fi/podcastit/1-50081824>. Katsottu 26.1.2023.

Kirjallisuus

Bauman, Zygmunt & Tester, Keith

2001 Conversations with Zygmunt Bauman. Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich

2004 Conversations with Ulrich Beck. Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth

2002 Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage.

Berger, Peter L.

1967 The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Garden City: Anchor Books.

Bruce, Steve

2011 Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory. Oxford: Oxford University Press.

Bruce, Steve

2017 Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West. Oxford: Oxford University Press.

Burge, Ryan P.

2021 The Nones: Where They Came From, Who They Are, and Where They Are Going. Minneapolis: Fortress Press.

Edgell, Penny, Hartmann, Douglas, Stewart, Evan & Gerteis, Joseph

2016 Atheists and Other Cultural Outsiders: Moral Boundaries and the Non-Religious in the United States. – Social Forces 95:2, 607–638.

Fischer-Nielsen, Peter

2012 Religious Online Developments in a Secular Context. – Masaryk University Journal of Law and Technology 6:1, 49–62.

Friman, Laura

2023 Elän omannäköistä elämää vuoden kaikkina muina päivinä – Siksi voin kutsua Jeesuksen häihini. – Helsingin Sanomat 25.1.2023. <https://www.hs.fi/hyvinvointi/art-2000009339398.html>. Katsottu 25.1.2023.

Giddens, Anthony

1995 Elämää jälkitraditionaalisessa yhteiskunnassa. – Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash. Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio. Tampere: Vastapaino, 83–152.

- Hjelm, Titus
2022 Maallistuminen, uushenkisyys ja ”tahto uskontoon”. Uskontososiologian trendeistä. – Uushenkisyys. Toim. Tiina Mahlamäki & Minna Opas. Helsinki: SKS, 75–93.
- Inglehart, Ronald F.
2018 Cultural Evolution: People’s Motivations are Changing and Reshaping the World. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald F.
2021 Religion’s Sudden Decline: What’s Causing it, and What Comes Next? Oxford: Oxford University Press.
- Kasselstrand, Isabella
2022 Secularization or Alternative Faith? Trends and Conceptions of Spirituality in Northern Europe. – Journal of Religion in Europe 15, 27–55.
- Ketola, Kimmo, Niemelä, Kati, Palmu, Harri & Salomäki, Hanna
2011 Uskonto suomalaisten elämässä. Uskonnollinen kasvatus, moraalit, onnellisuus ja suvaitsevaisuus kansainvälisessä vertailussa. Yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston julkaisuja 9. Tampereen yliopisto.
- Ketola, Kimmo, Hytönen, Maarit, Salminen, Veli-Matti, Sohlberg, Jussi & Sorsa, Leena
2016 Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: tutkimus kirkoista ja suomalaisista. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Kiilakoski, Tomi
2023 Usko tai älä! Miten nuoren sukupolven arvot ja elinolosuhteet voivat selittää uskonnollisuuden muutoksia? – Milenniaalien kirkko. Kulttuuriset muutokset ja kristillinen usko. Toim. Sini Mikkola & Suvi-Maria Saarelainen. Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus, 109–134.
- Komulainen, Jyri
2023 Suomalaisten asenteet uskonnolliseen pukeutumiseen. Ajankohtaisraportti 5/2023. Kirkon tutkimus ja koulutus.
- Kontala, Janne
2016 Emerging Non-religious Worldview Prototypes: A Faith-Q-Sort Study of Finnish Group-Affiliates. Åbo: Åbo Akademi University.
- Kyyrö, Jere
2018 Kansalaisuskonto. – Uskontososiologia. Toim. Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen ja Teemu Taira. Turku: Eetos, 63–75.
- Kääriäinen, Kimmo
1989 Discussion on Scientific Atheism as a Soviet Science 1960–1985. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Laitila, Teuvo
1991 Uskontokritiikki ja uskonnonvastainen propaganda. – Aarno Lahtinen, Teuvo Laitila ja Ernst Chr. Suttner. Usko, toivo ja vallankumous. Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa. Helsinki: Otava, 31–67.

- Martikainen, Tuomas
 2013 Religion, Migration, Settlement: Reflections on Post-1990 Immigration to Finland. Leiden: Brill.
- Martin, David
 2005 On Secularization: Towards a Revised General Theory. Farnham: Ashgate.
- McClure, Paul K.
 2020 The Buffered, Technological Self: Finding Associations between Internet Use and Religiosity. – *Social Compass* 67:3, 461–78.
- Mäkelä, Matti
 2007 Soul-mies sänkipellossa. Päiväkirja 1967–69. Helsinki: WSOY.
- Norris, Pippa & Inglehart, Ronald
 2004 Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa & Inglehart, Ronald
 2017 Trump and the Populist Authoritarian Parties: *The Silent Revolution* in Reverse. – *Perspectives on Politics* 15:2, 443–454.
- Norris, Pippa & Inglehart, Ronald
 2019 Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paju, Petri
 2021 Y niin kuin yksilöllinen. – Nuorisopolitiikka ja poliittinen nuoriso: Objekteista subjekteiksi. Toim. Kari Paakkunainen & Juri Mykkänen. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, 182–205.
- Parkkinen, Tiina
 2019 ”Oman tien suuntaan.” Normalisoituva uskonottomuus ja yksilöllisyys urbaaneilla milleniaaleilla. Uskontotieteen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Parkkinen, Tiina & Taira, Teemu
 2023 Uskonottomien helsinkiläismillenniaalien uskontosuhde. – Millenniaalien kirkko. Kulttuuriset muutokset ja kristillinen usko. Toim. Sini Mikkola & Suvi-Maria Saarelainen. Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus, 229–255.
- Pasquale, Frank L. & Kosmin, Barry A.
 2013 Atheism and the Secularization Thesis. – *The Oxford Handbook of Atheism*. Ed. by Stephen Bullivant & Michael Ruse. Oxford: Oxford University Press, 451–467.
- Pollack, Detlef & Pickel, Gert
 2007 Religious Individualization or Secularization? Testing Hypotheses of Religious Change: The Case of Eastern and Western Germany. – *The British Journal of Sociology* 58:4, 603–632.

- Salomäki, Hanna, Hytönen, Maarit, Ketola, Kimmo, Salminen, Veli-Matti & Sohlberg, Jussi
2020 Uskonto arjessa ja juhlassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Smolkin, Victoria
2018 *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton: Princeton University Press.
- Sohlberg, Jussi
2022 Uushenkisyyteen liittyvien näkemysten kannatus 2000-luvulla kyselytutkimusten valossa. – *Spiritualiteetti 2020-luvun Suomessa*. Toim. Veli-Matti Salminen & Niko Huttunen. Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus, 258–287.
- Sohlberg, Jussi
2023 Suomalaisten suhtautuminen asuinalueellaan sijaitseviin uskonnollisiin kokoontumistiloihin. *Ajankohtaisraportti 6/2023*. Kirkon tutkimus ja koulutus.
- Sundback, Susan
1984 *Folk Church Religion: A Kind of Civil Religion? – The Church and Civil Religion in the Nordic Countries of Europe*. Ed. by Béla Harmati. Geneva: Lutheran World Federation, 35–40.
- Taira, Teemu
2014 *Väärin uskottu? Ateismin uusi näkyvyys*. Turku: Eetos.
2019 *From Lutheran Dominance to Diversity: Religion in Finnish Newspapers 1946–2018. – Temenos: Nordic Journal of Comparative Religion* 55:2, 225–247.
2021 *The Internet and the Social Media Revolution. – The Cambridge History of Atheism*. Ed. by Stephen Bullivant & Michael Ruse. Cambridge: Cambridge University Press, 1024–1039.
2022 *Secularism, Atheism, and Digital Media. – The Oxford Handbook of Digital Religion*. Ed. by Heidi Campbell & Pauline Hope Cheong. Oxford: Oxford University Press.
- Taira, Teemu, Ketola, Kimmo & Sohlberg, Jussi
2023 Normalization of Nonreligious Identity in Finland. *Journal of Contemporary Religion* 38:1, 1–19.
- Takalo, Timo
2015 *Porthan ja valon viholliset. Taikauskojen ja ateismin vastustus Henrik Gabriel Porthanin kirjoituksissa. Aate- ja oppihistorian pro gradu -tutkielma*. Oulun yliopisto.
- Tilli, Jouni
2021 *Ristiretkeltä jumalattoman esivallan alle. Papillinen diskurssi Suomessa 1941–1948. – Uskonto, kieli ja yhteiskunta. Johdatus diskursiiviseen uskonnontutkimukseen*. Toim. Titus Hjelm. Helsinki: SKS, 170–198.

Voas, David & Crockett, Alasdair

2005 Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging. – *Sociology* 39:1, 11–28.

Voas, David & Doebler, Stefanie

2011 Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts. – *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 4:1, 39–62.

Wilkins-LaFlamme, Sarah

2023 Religion, Spirituality and Secularity Among Millennials: The Generation Shaping American and Canadian Trends. London: Routledge.

Woodhead, Linda

2012 Introduction. – *Religion and Change in Modern Britain*. Ed. by Linda Woodhead & Rebecca Catto. London: Routledge, 1–33.

Woodhead, Linda

2016 The Rise of “No Religion” in Britain: The Emergence of a New Cultural Majority. – *Journal of the British Academy* 4, 245–261.

Woodhead, Linda

2017 Rise of “No Religion”: Towards an Explanation. – *Sociology of Religion* 78:3, 247–262.